

प्रकरण ४

**नवी मराठी
आत्मकथने**

‘नवी मराठी आत्मकथने’

चरित्र, आत्मचरित्रे आणि आत्मकथन हे तिन्हीही वाङ्मय प्रकार भिन्न आहेत. त्यामध्ये ही आत्मकथन हा वेगळा वाङ्मय प्रकार आहे आणि दलित साहित्यिकांनी हा वाङ्मय प्रकार समृद्ध व संपन्न केलेला आहे. आत्मकथन वाचल्यानंतर दलितांना आत्मभान आल्याचे दिसते. या पाठीमागच्या प्रकरणात आपण मराठी आत्मकथनांची परंपरा व त्यांचा पूर्व इतिहास यांचा अभ्यास केला पण २० व्या शतकात जी नवी आत्मकथने आली त्यांच्या स्वरूपात थोड्या फार प्रमाणात फरक झालेला जाणवतो. म्हणजेच शतकानुशतके ज्ञानापासून आणि शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समाजाला लेखणीचे आणि वाणीचे सामर्थ्य गवसले आहे. त्याचप्रमाणे व्यक्तिगत अनुभूतीचे अविष्करण हे प्रतिनिधीक स्वरूपाचे असते. यातही एका पातळीवर दलित जाणीवा तर दुसऱ्या पातळीवर मानवी भाव-भावना व्यक्त होतात.

४. नवी मराठी आत्मकथने :-

१९७८ ते १९९८ या वीस वर्षात मराठीतील दलित आत्मकथनांच्या संख्येत किती तरी भर पडली आहे. त्यात वैविध्यही आले आहे. दलित साहित्यात कवितेनंतर लिहिलेले वाङ्मय प्रकार म्हणजे दलित आत्मकथने. पण प्रामुख्याने १९६० नंतर मराठी साहित्याचा कल बहूजन समाजाकडे वळला. पण त्याआधी जे साहित्य लिहीले गेले ते मध्यमवर्गाशी सिमित होते. साहित्याच्या सर्व प्रवाहावर प्राधान्यतः मध्यमवर्गाचीच सत्ता होती. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जे सामाजिक परिवर्तन झाले त्यात महत्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षणप्रसार, शिक्षणामुळे बहूजन समाजातील विविध घटकांत नव्या जाणीवांचा उदय झाला. त्यामध्ये मार्क्सने असे म्हटले की, “आत्मजागृती झालेला माणूस आपल्या विचारासह, भावना, व्यथा, वेदना, संवेदना अनुभव या सर्वासह स्वतःला प्रकट करीत असतो”^१

एकविसावे शतक सुरु झाल्यानंतर ही पूर्वीच्या जोमाने नसली तरी आत्मकथने लिहीली जात आहेत. या संदर्भात २००३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या उर्मिला पवार यांच्या

‘आयदान’चा उल्लेख करता येईल. या आत्मकथनाला वाचकांचा भरघोस प्रतिसाद मिळालेला आहे. म्हणजेच जी नवी आत्मकथने आली त्यामध्ये पूर्वीच्या आत्मकथनासारखे प्रश्न नव्हते. या नव्या आत्मकथनामधून ‘माणूस’ म्हणून जगण्याचा हक्क मिळून सुद्धा ‘माणूस’ म्हणून वागणूक मिळत नव्हती ही जाणीव दिसते आणि ही जाणीव त्यांना शिक्षणामुळे आलेली आहे. आणि यांचे भान नविन आत्मकथनामधून दिसते. यामध्ये स्त्री आणि पुरुषांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

२१ व्या शतकात आत्मकथने कमी लिहली असली तरी त्यांचे वेगळेपण कायम राखण्याचा प्रयत्न काही आत्मकथनकारांनी केलेला आहे. त्यामध्ये उत्तम कांबळे यांचे ‘वाट तुडविताना’ हे आत्मकथन २००३ मध्ये प्रसिद्ध झाले. याच कालखंडात बिभिषण सातपुते यांचे ‘मेंढवाडा’ ही प्रसिद्धीस आले. २००४ मध्ये दाजीबा रायभोळे यांचे ‘घडई’ हे आत्मकथन, त्याचबरोबर बाळू धोंडिबा रायमाने यांचे ‘उणे अधिक’ हे आत्मकथन आपले वेगळे पण सिद्ध करते. त्याचप्रमाणे ग्रामीण जीवनावर चित्रण केलेले २००५ मध्ये गंगाधर लांडगे यांचे ‘गाव कुसाबाहेरचं जिणं’, गणपत वाघमारे यांचे ‘असा होतो.... असा झालो’ इ. आत्मकथने प्रसिद्ध झाली. म्हणजेच ह्या आत्मकथांमध्ये प्रतिबिंबित झालेली दलित वर्गाची सामाजिक स्थिती २० व्या शतकातील आहे. या शतकाने मानवाच्या प्रगतीचा आश्चर्यजनक इतिहास रचलेला आहे. पण दलित आत्मकथने वाचल्यानंतर मात्र माणूस अजूनही किती अप्रगत राहिलेला आहे हे सत्य आपल्याला उमगते.

दलित आत्मकथनातून येणारी स्त्री ही सतत राबणारी, आपल्या मुलाबाळांसाठी, फुटक्या-तुटक्या संसारासाठी, नवऱ्यासाठी अहोरात्र काबाडकष्ट उपसणारी स्त्री ही आज पुरुषाच्या बरोबरीने काम करते. या नव्या आत्मकथनांमधून स्त्रीला समाज, ऑफिस, घर या तीन्ही पातळीवर कसे झगडावे लागते यांचे चित्रण आले आहे. यामध्ये २००० मध्ये प्रसिद्ध झालेले विमल दादासाहेब मोरे यांचे ‘तीन दगडांची चूल’, २००३ मध्ये उर्मिला पवार यांचे ‘आयदान’ यामध्ये त्या म्हणतात, “समाजात मोकळेपणाने रहाण्याचे कायदेशीर स्वातंत्र्य तिला आहे, परंतू अजून तरी तिला हे स्वातंत्र्य शंभर टक्के उपभोगता येत नाही. अस्पृश्य म्हणून होणारी टेहाळणी, अवहेलना, अप्रतिष्ठा, खेड्यात काय किंवा शहरात काय अनुभवाला येतच आहे. त्यामुळे अधिकाधिक दलित आत्मकथनांमध्ये देखील

अस्पृश्यत्वाशी निगडीत असणारे अनुभव व्यक्त होत आहेत.”^२ म्हणजेच स्त्री म्हणून जगताना ती आई, पत्नी, बहिण अशा नात्यांच्या अनुबंधातून जगते जगताना तिच्या वाट्याला कष्टाशिवाय फारसे काहीच येत नाही. आणि त्यातही दलित स्त्रियांचे जीवन अधिकतम यातनांचे बनते. मुकेपणाने सारे सहन करीत ती जीवनाला समोरे जाते. याचे चित्रण दलित आत्मकथनांमधून येते.

४.१ : आत्मकथन - एक नवा साहित्यप्रकार

आत्मकथन हा १९ व्या शतकात उदयास आलेला वाङ्मय प्रकार आहे. आत्मचरित्राच्या पाठीमागून आणि मराठी साहित्याचे भंडार समृद्ध केलेला असा हा वाङ्मय प्रकार आज २१ व्या शतकात ही आपले नाविन्य राखून आहे. प्रामुख्याने आत्मकथन हे दलितांच्या जीवनाचे चित्र रेखाटते तसेच जीवनाच्या अनेक टप्प्यांवर लेखन केले जाते. आत्मकथनाला नवा साहित्यप्रकार म्हणण्यापाठीमागचा उद्देश म्हणजे यातील मांडणी मध्ये असणारे वेगळेपण आणि सत्यकथन यामुळे इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा यामध्ये नाविन्य जाणवते म्हणजेच दलित आत्मकथा ही प्रामुख्याने दलितांच्या जीवनावर शतकानुशतके लादलेल्या भयानक शोषणाची व्यथा, दुःखद वेदनेची कथा आहे.

दलित साहित्याचा विचार करत असताना किंवा परामर्श घेत असताना हा अभ्यास दलित आत्मकथनांच्या अभ्यासाशिवाय अपुरा व अर्धवट ठरतो. एवढा महत्त्वाचा हा वाङ्मय प्रकार ठरतो. म्हणजेच एकाच वेळी आत्मदर्शन व समाजदर्शन, आत्मबोध व समाजबोध, आत्मसंघर्ष व समाजसंघर्ष अशा सृजनशील द्वंदातून रुपास येतात ती दलित आत्मकथने यामुळेच आपल्याला हा नवा वाङ्मय प्रकार वाटतो. त्याचप्रमाणे आत्मकथने ही रुढ अर्थाने आत्मचरित्रे नव्हेत, त्याचप्रमाणे रुढ अर्थाने ती कथा-कादंबऱ्याही नव्हेत. त्यामागील स्वकीयांचे व स्वेतर समाजाचे उद्बोधन करण्याचे प्रयोजन महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे तत्कालिन वास्तवाचे विदारक दर्शन घडविणारे महत्त्वाचे ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून आत्मकथनांची दखल घ्यावी लागते त्याचप्रमाणे दलित आत्मकथने वेगळे व स्वतंत्र साहित्यशास्त्र आहे.

आत्मकथनांकडे कलात्मक दृष्टीने पहाता सामान्यपणे अनेक दलित आत्मकथांमधून ललित, कल्पनासौंदर्य, विचार सौंदर्य व शब्द कलेची समर्पक श्रीमंती यासारखे गुणविशेष निश्चितच आढळतात. याविषयी “श्रीधर लोखंडे यांनी या आत्मकथनाला ‘अ स्टोरी ऑफ अ डाऊन ट्राइन’ असे म्हटले आहे.”^३

आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व आत्मकथनांचा विचार केला तर असे दिसते की तथाकथित साहित्य प्रकारांचे संकेत, आकृतिबंध झुगारून देऊन हे त्यांचे लेखन झालेले आहे. उदाहरण घ्यायचे झाले तर दया पवार यांचे ‘बलुत’, लक्ष्मण माने यांचे ‘उपरा’ आणि उत्तम बंडू यांचे ‘काट्यावरची पोट’ याचा बाह्याकार सारखाच आहे. त्याचप्रमाणे तिन्ही ही सूक्ष्म फरक आहेत. दया पवारांनी दगडू पवार याला अंतर्मनात रुतून बसलेल्या ‘स्व’कडून विकसित झालेल्या वर्तमानातील दुसऱ्या ‘स्व’ला म्हणजे दया पवाराला जणू काही आपली कहाणी सांगावी अशी कल्पना करून लेखन रचना केली आहे. तर लक्ष्मण माने यांनी सरळच आम्ही ‘मी’द्वारे आत्मनिवेदन केले आहे. तसेच ‘काट्यावरची पोट’मध्येही ‘मीच निवेदन करतो आहे.’ त्याचप्रमाणे आत्मकथन हा वाङ्मय प्रकार लेखनशैलीच्या बाबतीत इतर वाङ्मय प्रकारापेक्षा वेगळा आहे हे लक्षात घेतले तर हेच म्हणावे लागते की दलित आत्मकथनाला एक साहित्य प्रकार म्हणून रुढ चौकट किंवा मानदंड लावता येणार नाही.

आत्मकथनाविषयी आणखी एक वेगळे पण सांगता येईल म्हणजे, मराठीतील आत्मकथनांकडे जरी वर वर दृष्टी टाकली तरी आपल्याला असे लक्षात येते की ही आत्मकथने वेगवेगळ्या जाती-जामतीच्या लेखक-लेखिकांनी लिहिलेली आहेत. तशीच ती वेगवेगळ्या परिसरातील आणि प्रदेशातील लेखक-लेखिकांनी लिहिलेली आहेत. त्यामुळे त्यांचे प्रादेशिक वेगळेपण जाणवते अर्थात गावकूस आणि त्यांच्या बाहेरील, पलिकडचे, राना-माळावर, गावदरी, हागणदारी आणि अशाच प्रकारच्या घाण, उघड्या-उजाड जागेवर वस्ती करून रहाणाऱ्या जीवनाचे दर्शन येथे घडते. यावरून आत्मकथनातील निसर्ग, समाज जीवन तसेच ‘मी’चे असणारे अस्तित्व आणि आत्मकथनकारांच्या जगण्याशी, आयुष्याशी निगडित असल्याने त्यांच्यावर त्यांच्या भावजीवनाची, मानसिकतेची छाया असलेली ही जाणवते म्हणजे फक्त ‘माणसाचे’ जीवन

चित्रण केलेले नसून समाज जीवनाचे, निसर्गाचे आणि प्रादेशिक जीवनाचे यामधून चित्रण आलेले आहे.

“.....असे करता मग सारे कसं कसं का हाईना विनवतात म्हणून गेला घोंगड्याच्या काठावर जसे की सारे बसले होते, तर झाल काय त्या माळ्याने जे आगोदर नाक मुरडण सुरु केल होतं त्यात भर पडून तो डोळे वटारुन कोणास न कळत माझ्याकडे बघायचा व नाक इतका मुरडायचा की जणू त्याच्या नाकाला फणसी वगैरे झालती, सगळं झाल्यावर मध्येच तो म्हणाला दिवाजीसाहेब तुम्ही काही म्हणा हा परल्या काई शिकला तर उतीम लोकांच्या वर पंगतीला बसणं बर नाही त्याला हे घातक है कारण त्याने आपल्या पायरीनेच वागावं.....”^४ येथे प्र. ई छोटसं मनोगत व्यक्त करतात. म्हणजेच कथा, कादंबरी, नाटक इ. वाङ्मय प्रकारापेक्षा आत्मकथनामध्ये संपूर्ण मानव जातीचे चित्रण येते म्हणून हा सर्वात नवा साहित्यप्रकार आहे. तसेच तो वाचकासापेक्ष फलश्रुतीचा विचार केला जातो. त्याचप्रमाणे मराठी भाषेच्या शब्दसंग्रहात मोठी भर आत्मकथने घातली आहे.

४.२ दलित साहित्यातील - दलित आत्मकथनांमगील प्रेरणा - पार्श्वभूमी - परंपरा :-

साहित्य हे समाजाचे प्रमुख अंग असते आणि समाजाचे व संस्कृतीचे प्रतिबिंब साहित्यात पडते म्हणून आपण म्हणतो जशी संस्कृती तसे साहित्य असे म्हणतात. जसा समाज बदलतो त्याप्रमाणे साहित्याचे अंतर्बाह्य स्वरूप बदलत आहे. म्हणजेच सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याची फार मोठी शक्ती साहित्यात आहे. त्याची जाणीव दलित आत्मकथने वाचल्यावर येते.

दलित साहित्य निर्मिती मागे दलित या शब्दांची प्रेरणा आहे. त्याचप्रमाणे दलित म्हणजे काय? याविषयी अनेकांनी आपले विचार मांडले आहेत. यामध्ये लक्ष्मण शास्त्री जोशी म्हणतात, “दलित हा मानवी प्रगतीत सर्वात मागे पडलेला आणि मागे रेटलेला सामाजिक वर्ग आहे.”^५

त्याचप्रमाणे दलित साहित्य म्हणजे काय? म्हणजेच दलित साहित्य निर्माण होते त्यापाठीमागचे कारण काय? तर दलित जाणवांतून निर्माण झालेल्या दलित साहित्य कलाकृती सत्यार्थ्याने वास्तववादी व जीवनवादी आहेत. त्यात दास्यमुक्तीचा आंबेडकरी दृष्टीकोन आहे.

दलित साहित्यामागील मुख्य प्रेरणा स्रोतांचा विचार करताना डॉ. आंबेडकरांची विचार प्रणाली प्रामुख्याने जाणवते. त्याचबरोबर आंबेडकरी विचार प्रेरणेबरोबरच भगवान बुद्ध, कार्लमार्क्स आणि महात्मा फुले यांच्याही काही प्रेरणांचे अंश या साहित्यात आढळतात. केवळ मनोरंजन हे दलित साहित्याचे उद्दिष्ट नाही तर 'स्व' आणि 'स्वैत्तर' समाजाला त्याच्या पारंपारिक मगरमिठीतून बाजूला करणे हा त्याचा हेतू असल्याने या प्रेरणा साहित्याच्या विविध आकार प्रकारातून अभिव्यक्त होतात. त्याचबरोबर डॉ. आंबेडकर साहित्यिकांना एक संदेश देताना म्हणतात, "मला साहित्यकारांना आवर्जून सांगायच आहे की, उदात्त जीवनमूल्ये आपल्या साहित्य प्रकारातून अविष्कृत करा. आपलं लक्ष्य अकुंचित, मर्यादित ठेवू नका, ते विशाल बनवा, आपली वाणी चार भिंतीपुरती राखू नका. तिचा विस्तार होऊ द्या. आपली लेखणी आपल्या प्रश्नांपुरती बंदिस्त करू नका. तिच तेज खेड्यापाड्यातील गडद अंधार दूर होईल असं प्रवर्तीत करा. आपल्या देशात उपेक्षितांचं, दलितांचं, दुःखीतांचं फार मोठे जग आहे हे विसरू नका. त्याचा दुःख, त्याच व्यथा समजून घ्या आणि आपल्या साहित्याद्वारे त्याचं जीवन उन्नत करण्यास झटा, त्यातच खरी मानवता आहे."६

आत्मकथन लेखनासाठी प्रेरणा मिळाली असली तरी, त्यापाठीमागची मुख्य पार्श्वभूमी काय आहे. आपण पूर्वीच्या आत्मकथनामधून फक्त दुःख, वेदनाना वाचा फोडण्यासाठी लिहिली होती. पण नवीन आत्मकथनकार आत्मकथन लिहिण्यापाठीमागची त्यांची पार्श्वभूमी वेगळी दिसते. आता शिक्षणामूळे त्यांच्या आचार-विचारात सुधारणा झालेली आहे. आणि आपले हक्क मिळविण्यासाठी ते झगडू लागले आहेत. त्यांना फक्त माणूस म्हणून माणसासारखी वागणूक मिळावी ऐवढीच त्या पाठीमागे भूमिका आहे. त्याचप्रमाणे स्त्री आत्मकथनामधून सुद्धा आज स्त्रियांनी पुरुषाच्या बरोबरीने हक्क मिळून सुद्धा त्यांची होणारी कुचंबना त्या आत्मकथनामधून मांडताना दिसतात. म्हणजेच

कोणतीही साहित्यकृती निर्माण होत असताना त्या लेखकाची लिहिण्यापाठीमागची भूमिका/पार्श्वभूमी असते. ती लक्षात होणे आवश्यक आहे.

नविन मराठी आत्मकथनाच्या प्रेरणा तसेच पार्श्वभूमीचा विचार करत असताना नविन आत्मकथनांच्या परंपरेला कुठून सुरवात झाली. म्हणजे वेगळ्या अर्थाने आत्मकथन केव्हा लिहिण्यास सुरवात झाली याचा विचार करत असताना भटक्या जातीचे चित्रण करणारे 'भटक्या' हे आत्मकथन १९९१ मध्ये ओ. के. गिन्हे यांनी लिहीले. या आत्मकथनापासून ज्या जमार्तीना गावातही स्थान नाही. अशा समाजाचे चित्रण केले गेले. त्यानंतर त्याच कालखंडात 'जातीला जात वैरी' हे आत्मकथन म. ना. शिंदे यांनी लिहीले. १९९२ मध्ये 'हातोडा' हे आत्मकथन पुंडलिक गवंडी यांनी लिहीले. १९९३ साली 'आमचा बाप अन् आम्ही' हे वेगळेच आत्मकथन नरेंद्र जाधव यांनी लिहीले. या आत्मकथनातून एका अशिक्षित वडिलांनी आपल्या मुलाला शिक्षणासाठी दिलेली प्रेरणा दिसते ते म्हणतात, "तू जे करशील त्याच्यात तुला टॉपला जायला पायजे."^७ वडिलांनी दिलेल्या प्रेरणेचे चित्रण केले आहे. त्याच प्रमाणे 'मरणकळा' हे द. शि. सवाखंडे यांचे आत्मकथन आहे. तसेच १९९४ साली 'कोल्हाट्याचं पोर' हे किशोर शातांबाई काळे यांचे शिक्षणासाठी करावा लागणारा आटापिट्याचे चित्रण केले आहे. तसेच १९९६ मध्ये 'माझ्या जीवनाचं गाणं' वामन कर्डक, तसेच १९९८ साली 'आत्मकथा काटेरी तारेच्या कुंपनाची' भिमराव जाधव, १९९९ साली 'ढोर' भगवान इंगळे इ. आत्मकथनामध्ये जनाबाई कचरु गिन्हे यांचे 'मरणकळा' हे आत्मकथन १९९८ साली प्रसिद्ध झाले यातून शिकलेल्या स्त्रियांना येणाऱ्या अडचणींचे चित्रण आलेले आहे. म्हणजेच नवी मराठी आत्मकथन या मधील वेगळेपण जाणवते. शिक्षणाने माणूस सुधारला, ज्ञान वाढले पण त्यांच्या विचारात सुधारणा झालेल्या नाहीत हे येथे दिसून येते.

४.३ : साहित्य चळवळीची पार्श्वभूमी :-

कोणतेही साहित्य प्रवृत्ती निर्माण होण्यासाठी आगोदर तिची वैचारिक पार्श्वभूमी तयार व्हावी लागते. म्हणजेच स्वरूपात दलित साहित्य प्राचीन काळापासून अभंगाच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. दलित साहित्याचा उदय १९६०-६५ या कालखंडात झाला आहे.

म्हणजेच साहित्याचा उगम पाहत असताना साहित्य निर्मिती पाठीमागे किंवा चळवळीमागची पार्श्वभूमी पाहवी लागते. म्हणजेच “माझ्या जनतेच्या उद्धाराचे एक साधन व निमित्त म्हणून परमेश्वराने आज मला हाताशी धरले आहे. या दृढ जाणिवेने मला प्राप्त होणारे समाधान इतके दुर्मिळ आहे की, ते फारच थोड्या भाग्यवंतांच्या वाट्याला येत असेल. पूर्वसंकेतानुसार मजवर पडलेल्या या जबाबदारीला व माझ्या लोकांच्या मजविषयीच्या प्रेम विश्वासला स्वतःला सर्वतोपरी पात बनवावे हे मला माझे आद्यकर्तव्य वाटत आहे.”८

दलित या नामाभिधाच्या व्याख्येपासूनच या चळवळीला सुरुवात झाली. दलित म्हणजे कोण? जन्माने दलित वर्गीय असणाऱ्या लेखकाने दलित समाजाविषयी लिहिलेले ते दलित साहित्य होय आणि जो जो शोषित तो तो दलित, म्हणून त्याच्या विषयी कोणीही लिहिलेले ते दलित साहित्य असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे उदा : “ब्रेस यांचे साहित्य हे दलित साहित्य आहे असे दलित किंवा दलितेतर यांपैकी कोणीही मान्य केलेले नाही. याचा अर्थ असा की, लेखकाचे जन्मप्राप्त दलितत्व एवढीच दलित साहित्याची कसोटी नसून, त्याच्या जोडीने आणखीही एक बाब अपेक्षित आहे. विद्रोह आणि नकार यांनी युक्त अशी दलित संवेदनेची अभिव्यक्ती ही ती अपेक्षित बाब होय. तेव्हा जन्मसिद्ध दलित लेखकाची विद्रोह आणि नकार यांनी युक्त अशा दलित संवेदनेची अभिव्यक्ती करणारे, दलित जीवनानुभवांचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे दलित साहित्य होय.”९

साहित्य चळवळीच्या पार्श्वभूमीचा विचार करत असताना साहित्यिकांचा आणि तो ज्या समाजात राहतो तिथली भाषा, ती त्याने सामाजिक व्यवहारातून आत्मसात केलेली असते. साहित्यिक जेव्हा साहित्य निर्माण करतो तेव्हा त्यांची ती मानसिक प्रक्रिया असते. यासाठी तो बौद्धिक आणि अनुभवात्मक क्षमता व ताकत खर्च करीत असतो. म्हणजेच की, वस्ततः विशिष्ट सामाजिक परिस्थिती व कलावंताचे व्यक्तिमत्व हे दोन्ही घटक साहित्य निर्मितीत कृतिप्रवण असतात. कलावंत हा समाजातील कोणत्यातरी वर्गाचा घटक असतो हे स्वरे असले, तरी त्याच्या व्यक्तिमत्वाचे वैशिष्ट्य नाकारता येत नाही, म्हणूनच सामाजिक वास्तवाइतकेच कलावंताचे व्यक्तिमत्व व त्याची सृजनशीलता याला

साहित्याच्या संदर्भात महत्त्व असते. एकाच सामाजिक परिस्थितीत, एका वर्गातील कलावंत वेगवेगळ्या प्रकाराच्या व आशयांच्या साहित्यकृतीची निर्मिती करतात ही वस्तुस्थिती याचीच दर्शक आहे.

साहित्य चळवळी मागचे मुख्य कारण शिक्षण व स्वातंत्र्य आहे. म्हणजेच शिक्षणाने सर्व तळागळातील लोक शिक्षण घेऊन आपल्या भाव-भावना व्यक्त करू लागले. त्यांचप्रमाणे आप-आपल्या समाजाचे जीवन ते साहित्यातून चित्रित करू लागले म्हणजे पूर्वी साहित्य लेखन हे पांढरपेशी वर्गापुरते मर्यादित होते. ते आज सार्वत्रिक झाले अनेक दलित लेखक लेखन करू लागलेले दिसतात. यातूनच आत्मकथन नवा वाङ्मय प्रकार निर्माण झाला. यातून प्रामुख्याने दलित वर्गानेच आपले दुःख मांडले आहे. म्हणजेच साहित्य निर्माण होण्यास अनेक कारणे किंवा हेतू होते. त्यामध्ये दलित साहित्याच्या मागे आणि दलित समाजाच्या संघटन विचारांमागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे तत्वज्ञान आहे. यामुळे साहित्याचा विचार करताना आंबेडकरांच्या विचारांची दखल घेणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आत्मोद्धार हेच दलित साहित्याचे प्रयोजन आहे म्हणजे हजारोवर्षे पिढ्यानुपिढ्या सोसत आलेल्या, दैन्य, दुःख, अन्याय, अत्याचार या पासून स्वतःला आणि समाजाला मुक्त करण्यासाठी वापरलेले हत्यार म्हणजे दलित साहित्य होय. त्याचप्रमाणे आतापर्यंत आपण अभ्यासलेली आत्मकथने त्याला अपवाद नाहीत. म्हणजेच साहित्य चळवळीमागे अनेक प्रकारची पार्श्वभूमी असलेली दिसून येते.

४.४ : बदलत्या काळाची गरज व त्याप्रमाणे साहित्य निर्मिती :-

कथा, कादंबरी, नाटक इ. वाङ्मय प्रकारातून एकच विषय मांडलेला असतो तेच कौटुंबिक प्रश्न, प्रेमकहानी किंवा एखाद्या प्रदेशाचे सौंदर्य वर्णन वाचून वाचक कंटाळलेला होता. तेव्हा २० व्या शतकातील वास्तव सांगणारे किंवा जीवनातील कडू अनुभव चित्रण करणाऱ्या साहित्य निर्मितीची गरज निर्माण झाली. तसेच जीवनातील काही प्रश्न त्यांची तिव्रता जाणून घेऊन साहित्यात एक नवा साहित्य प्रकार निर्माण झाला हा नवा साहित्यप्रकार म्हणजे आत्मकथन होय. या आत्मकथनातून दुःख वाचकापुढे मांडली गेली आणि ती वाचकांच्या आवडीला एकदम उतरली.

ज्याप्रमाणे बदल हा सृष्टीचा नियम मानला जातो. त्याचप्रमाणे जीवन बदलले की साहित्य बदलणारच जीवनात नवेपणा आला की साहित्यातही नवेपणा येतो हा नवेपणा ज्याप्रमाणे शब्द, भाषा, अभिव्यक्ती, आविष्कार यात असतोच. पण त्याशिवाय आशय, अनुभव, जीवनदर्शन जीवन चित्रण यातही असतो. म्हणजे साहित्य अमूर्त आहे. त्याचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. म्हणून आपण साहित्य म्हणजे कविता, कथा, कादंबरी, नाट्य, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवास वर्णन इ. असा अर्थ करतो. साहित्य प्रकाराची निर्मिती ही एक व्यवस्थापनाची बाब आहे. म्हणजेच एखादा लेखक कोणत्या दृष्टीने लेखन करतो, त्यावरती ते अवलंबून असते. काल्पनिक असो किंवा सत्य असो हे त्या-त्या साहित्य प्रकाराला लागू पडते.

काळाची गरज म्हणून 'आत्मकथन' हा साहित्यप्रकार निर्माण झाला. म्हणजेच येथे वाचकांच्या आवडीचा व समाजाचा विचार करून साहित्य लेखन केले जाते. त्याप्रमाणे आपले दुःख जेव्हा आपण मांडतो. तेव्हा ते जास्त प्रभावीपणे उठून दिसते. हे लक्षात आल्यावर अनेक दलितांनी लेखणी हातात घेऊन लेखन केले. आणि त्यातील वास्तवता समाजापुढे मांडली हे सांगताना उत्तम बंडू तुपे हे 'काट्यावरची पोट' या दलित आत्मकथनात सुरवातीलाच म्हणतात, "मनात येतं, कुठं तरी, कुणाला तरी हे काळीज फाडून पार इस्कटून दाखवाव."१०

इथे काळ बदललेला आहे. पांढरपेशाच्या हाती असलेली लेखणी आता ती दलितांच्या हातात आली आहे. या संदर्भात प्रा. श्री. माटे म्हणतात, "की महारमांगादी तळच्या समाजातील माणसे आपले अनुभव साहित्यातून सांगू लागतील तेव्हा मराठी साहित्य अधिक पुष्ट, अधिक प्रतिनिधिक वास्तव असे झालेले असेल."११ प्रा मट्यांचे स्वप्न आज प्रत्यक्षात उतरले आहे. म्हणजेच प्रत्येक तळागाळातील दलित आपली मते मांडू लागलेला आहे. आणि त्यामुळे आज २१व्या शतकात दलित साहित्याचे भांडार संपन्न असल्याचे आपल्याला आज दिसते.

त्याप्रमाणे आम्ही आमच्या पूर्वाज्यांनी काय भोगले आहे. यांची दाहकता किंवा विदारक रूप समाजापुढे येते तेव्हा पांढरपेशा वर्ग आवाक होतो. असही जग आहे असेही

लोक जीवन जगतात. एवढी त्यांना घाण वागणूक मिळते. यांची त्यांना जाणीव होते फक्त प्रेम कथा हे साहित्य नसून वेगळे विश्व आहे हे मांडणे म्हणजे साहित्य निर्मिती होय.

* संदर्भ टिप्पणी *

- १) वाङ्मय प्रकार - संकल्पना व स्वरूप - संपा - आनंद वास्कर, अन्वय प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती मे २००४, पृष्ठ १०९
- २) मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन - उषा हस्तक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथमावृत्ती ३० मार्च २००६, गुढीपाडवा, पृष्ठ १७७
- ३) दलितांची आत्मकथने (संकल्पना व स्वरूप) - डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, आवृत्ती पहिली जानेवारी १९९९, पृष्ठ २९
- ४) सहा दलित आत्मकथने : एक चिंतन - वासुदेव मुलाटे, कैलास पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती, १९८५, पृष्ठ ७२
- ५) दलित स्वकथने - साहित्यरूप - प्रा. डॉ. सौ. आरती कुसरे-कुलकर्णी, विजय प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, ३ जानेवारी १९९९, पृष्ठ ९
- ६) वेदनांचा प्रदेश (मराठवाड्यातील दलित आत्मकथने) डॉ. प्रल्हाद जी. लुलेकर, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगपूर, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती : मार्च २०००, पृष्ठ ३५
- ७) 'आमचा बाप अन् आम्ही' - नरेंद्र जाधव, ग्रंथाल प्रकाशन, पृष्ठ - मलपृष्ठ
- ८) दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप - डॉ. वसंत डोळस, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. प्रकाशन, दि. ३० डिसेंबर १९९२, पृष्ठ १०
- ९) दलित साहित्य : एक आकलन - बाळकृष्ण कवठेकर, श्री अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती - जानेवारी १९८९, पृष्ठ ४
- १०) दलितांची आत्मकथने (संकल्पना व स्वरूप) - डॉ. वासुदेव मुलाटे, स्वरूप प्रकाशन, आवृत्ती पहिली जानेवारी १९९९, पृष्ठ २९
- ११) सहा दलित आत्मकथने : एक चिंतन - वासुदेव मुलाटे, कैलास पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती, १९८५, पृष्ठ ०३